

PASTORALNO DJELOVANJE U NEREDOVITIM SITUACIJAMA PREMA »FAMILIARIS CONSORTIO« (br. 79-84)

Stipe NIMAC, Makarska

Sažetak

Autor u ovom radu obrađuje neredovite situacije prema *Familiaris consortio* br. 79-84:

- 1) brak na probu (FC 80);
- 2) stvarno slobodne veze (FC 81);
- 3) katolici vezani jedino građanskom ženidbom (FC 82);
- 4) rastavljene i razvedene osobe koje se nisu ponovno vjenčale (FC 83);
- 5) razvedeni i ponovno oženjeni (FC 84).

U prvom poglavlju iznosi da neredovite situacije Crkvu stavljaju pred teške pastoralne probleme. Zadaća je Crkve nastojati što bolje upoznati takve situacije i njihove uzroke promatrajući svaki slučaj pojedinačno. Autor najviše prostora posvećuje razvedenima i ponovno oženjenim vjernicima.

U drugom poglavlju osvrće se na Pismo Kongregacije za nauk vjere u kojem se govori o dušobrižništvu razvedenih i ponovno vjenčanih vjernika te o njihovu pripuštanju sakramentima ispovijedi i pričesti, što ujedno predstavlja i njezin odgovor na pastirska pisma i temeljne pastoralne upute biskupa Gornjorajnske crkvene pokrajine (Saier, Lehmann, Kasper). Iako postoje određene razlike između stavova spomenutih biskupa i Kongregacije za nauk vjere, nijedna strana ne dovodi u pitanje nerazrješivost sakramenta ženidbe. Razlike se odnose na mogućnost pripuštanja razvedenih i ponovno vjenčanih euharistijskoj pričesti.

U trećem poglavlju autor se dotiče neredovitih situacija u hrvatskoj Crkvi iznoseći statističke podatke o sklopljenim i razvedenim brakovima u Hrvatskoj za razdoblje od 1991. do 1997. godine. Na temelju tih činjenica sugerira pastoralno djelovanje u neredovitim situacijama, ne kao izolirani pastoral nego u kontekstu općeg dušobrižništva braka i obitelji, uključujući diferencirani pastoral.

Glavne riječi: pastoral, diferencirani pastoral, neredovite situacije, brak, obitelj, razvedeni, razvedeni i ponovno oženjeni, alternativni oblici zajedništva, savjest, epikija, euharistijska pričest.

Uvod

Crkva se u svojem poslanju mora posebice pozabaviti i upoznati današnje prilike u kojima se ostvaruje brak i obitelj, jer je obitelj danas »pogođena mno-

gostrukim, dubokim i brzim promjenama društva i kulture«¹. Crkva je svjesna da je brak i obitelj temeljna ustanova društva i da kao takva predstavlja kamen temeljac i crkvenog života. Stoga Crkva neprestance treba promicati pastoralno i u tom smislu donositi konkretne smjernice. Pobudnica *Familiaris consortio* (1981.) ističe: »U ovom povijesnom trenutku, kada je obitelj podvrgnuta brojnim pritiscima što je nastoje uništiti ili barem izopačiti, Crkva, svjesna da je dobro društva i njezino vlastito dobro duboko povezano s dobrom obitelji, življe i snažnije osjeća svoje poslanje da svima navješćuje Božji naum o braku i obitelji; time ona jamči njihovu punu životnost te ljudsko i kršćansko promaknuće i tako pridonosi obnovi društva i Božjega naroda.«²

U ovom radu osvrnut ćemo se prije svega na moguće poticaje, stavove, pastoralne ciljeve, načine i uopće perspektive pastoralnog djelovanja u nekim situacijama koje se smatraju neredovitim kako s vjerskog tako i s građanskog gledišta, a koje se šire na žalost i među katolicima, te prijete i samoj obiteljskoj ustanovi. Te neredovite situacije jesu:

- 1) brak na probu (FC 80);
- 2) stvarno slobodne veze (FC 81);
- 3) katolici vezani jedino građanskom ženidbom (FC 82);
- 4) rastavljene i razvedene osobe koje se nisu ponovno vjenčale (FC 83);
- 5) razvedeni i ponovno oženjeni (FC 84).

Sve te situacije Crkvu stavljaju pred teške pastoralne probleme imajući u vidu s jedne strane nauk o nerazrješivosti ženidbe i s druge strane ovakvu neregularnu praksu, koja potresa same temelje institucije braka i obitelji. Zadaća je Crkve nastojati što bolje upoznati takve situacije i njihove konkretne uzroke promatrajući svaki slučaj pojedinačno. Najviše je pravnih, teoloških i pastoralnih nedoumica i rasprava, kroz povijest i danas, o razvedenima i ponovno (civilno) oženjenima, pa ćemo ovdje upravo njima posvetiti najviše prostora.

Posebno ćemo se osvrnuti na pastirska pisma i temeljne upute biskupa Gornjorajnske crkvene pokrajine i na pismo Kongregacije za nauk vjere u kojima se govori o dušobrižništvu razvedenih i razvedenih pa ponovno vjenčanih vjernika te o njihovu eventualnom pripuštanju sakramentima ispovijedi i pričesti. Iako postoje određene razlike između stavova spomenutih biskupa i Kongregacije za nauk vjere, nijedna strana ne dovodi u pitanje nerazrješivost kanonski sklopljenog braka. Razlike se odnose na mogućnost pripuštanja razvedenih i ponovno građanski vjenčanih euharistijskoj pričesti. Kongregacija niječe takvu mo-

¹ IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio – Obiteljska zajednica (FC)*, Dokumenti 64, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997., 1.

² FC 3.

gućnost dok gornjorajnski biskupi ističu ulogu ispravno formirane savjesti, pratnju iskusnog svećenika i Božje milosrđe.

Na kraju dotaknut ćemo se i neredovite situacija u hrvatskoj Crkvi. Brojnost takvih situacija u Hrvatskoj najbolje će nam prezentirati statistički podaci o sklopljenim i razvedenim brakovima. Podatke donosimo za razdoblje od 1991. do 1997. godine.

I. Neredovite situacije prema »Familiaris consortio« (br. 79-84)

Zadaća je Crkve u današnjim uvjetima promicati i zaštititi obitelj u svim njezinim dimenzijama, jer ni Crkva nije ništa drugo nego »Božja obitelj« čiju su jezgru od samih početaka često »činili oni koji postadoše vjernici zajedno sa cijelom svojom obitelji«³. Od presudne je važnosti da vjerničke obitelji budu »ognjišta žive i izarujuće vjere«⁴. U tom je smislu Drugi vatikanski sabor nazvao obitelj »Ecclesia domestica«⁵ (domaća, kućna Crkva). Crkva posebnu pastoralnu skrb treba posvetiti onim obiteljima koje se nalaze u teškom položaju kao i onim situacijama koje su »neredovite i s vjerskog i s građanskog gledišta«⁶, a koje se sve više šire i među katolicima »s ozbiljnom opasnošću za samu obiteljsku ustanovu i društvo kojega ona čini temeljnu stanicu«⁷.

Neredoviti i osjetljivi slučajevi, koji danas nisu rijetki, a u kojima se danas nalaze kršćani, sprječavaju im nastavak sakramentalnog i vjerskog života zbog njihova osobnog položaja koji je »u suprotnosti s obvezama što su ih slobodno prihvatili pred Bogom i pred Crkvom. Te su situacije, čini se, osobito osjetljive i gotovo nerazrješive«⁸. U vezi s tim slučajevima Crkva se oslanja na dva dopunbena načela. *Prvo* je načelo »suosjećanja i milosrđa po kojem Crkva, koja u povijesti posadašnjuje i ozbiljuje Kristovo djelo, ne želi smrt grešnika, već hoće da se obrati i živi; stoga je brižna da ne skrši napuknutu trsku niti da ugasi plamen što još tinja, pa nastoji uvijek, koliko je to moguće, ponuditi put povratka Bogu i pomirenja s njime«⁹. *Drugo* je načelo »istine i dosljednosti zbog čega Crkva ne

³ *Katekizam Katoličke Crkve*, Hrvatska biskupska konferencija / Glas Koncila, Zagreb, 1994., br. 1655.

⁴ *Isto*, br. 1656.

⁵ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dokumenti, Lumen Gentium (LG), Dogmatska konstitucija o Crkvi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1970., 11.

⁶ FC 79.

⁷ *Isto*, 79.

⁸ IVAN PAVAO II., *Reconciliatio et poenitentia (Pomirenje i pokora)*, Dokumenti 74, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985., 34.

⁹ *Isto*, 34.

prihvaća da dobrim nazove ono što je zlo niti zlim ono što je dobro«. ¹⁰ U tom smislu Crkva poziva svoje sinove koji se nalaze u tim žalosnim situacijama, posebice one koji su rastavljeni i ponovno vjenčani te one vjernike koji u bilo kojem obliku skupa žive suprotno zakonu, da se »približe božanskom milosrđu drugim putovima, a ipak ne preko sakramenata pokore i euharistije dok ne ispu- ne tražene uvjete« ¹¹.

1.1. Brak na probu (FC 80)

Jedna od neredovitih situacija je tzv. »brak na probu«. On je potpunoma neprihvatljiv ukoliko se ima u vidu da se radi o ljudskim osobama, koje imaju svoje dostojanstvo. Upravo dostojanstvo ljudskih osoba »traži da one uvijek i jedino budu predmet ljubavi i darivanja koje nema nikakve, ni vremenske ni bilo kakve druge granice« ¹².

Crkva ne može dopustiti »brak na probu«, jer istinska ljubav, koja prožimlje čitavu osobu, takav odnos isključuje. Naime, »ženidba između dva krštenika jest stvaran simbol jedinstva Krista s Crkvom, jedinstva koje nije privremeno ili 'na probu', već vječno vjerno; stoga među dvoje krštenika može postojati jedino nerazrješiva ženidba«. ¹³ Uzroke te pojave poželjno je promotriti i s psihološkog i sociološkog gledišta.

1.2. Stvarno slobodne veze (FC 81)

Slobodne veze u praksi se sve češće pojavljuju i njihovi uzroci su veoma različiti, a one nisu ni građanski ni vjerski institucionalizirane. Uzroci mogu biti gospodarske, kulturne, vjerske i druge prirode, te stav preziranja, osporavanja ili odbacivanja društva, obiteljske ustanove, društveno-političkog poretka, ili traženje samog užitka. U nekim se zemljama tradicionalno predviđa prava ženidba tek nakon određenog vremena zajedničkog stanovanja i poslije rađanja prvog djeteta.

Navedene situacije postavljaju Crkvu pred teške pastoralne probleme, jer narušavaju sami sakrament ženidbe i obiteljsku ustanovu, slabe osjećaj vjernosti, izazivaju psihološke traume kod djece, ističu sebičnost i dr. Crkvena zajednica se treba ozbiljno pozabaviti s takvim situacijama i nastojati upoznati njihove konkretne uzroke u svakom pojedinom slučaju. Jedna od preventiva je i bolji

¹⁰ IVAN PAVAO II., *Reconciliatio et paenitentia*, nav. dj., 34.

¹¹ *Isto.*

¹² FC 80.

¹³ *Isto.*

vjerski odgoj mladeži, njegujući u njima osjećaj vjernosti, poučavajući ih o »uvjetima i strukturama koje potpomažu tu vjernost bez koje nema prave slobode, pomažući ih da duhovno zriju i shvate bogatu ljudsku i nadnaravnu zbilju ženidbe-sakramenta«¹⁴.

1.3. Katolici vezani jedino građanskom ženidbom (FC 82)

Postavlja se pitanje koliki je stupanj katoličanstva onih bračnih parova koji sklapaju samo građanski brak i koji odbijaju ili odgađaju crkvenu ženidbu. Očito je da su katolici samo po imenu (deklarativni katolici) i da vrlo malo ili gotovo ništa ne drže do svoje vjere ukoliko je uopće i poznaju, a kamoli da bi je živjeli. Takav se brak ne može opravdavati nikakvim materijalnim probicima i Crkva ga nikako ne može prihvatiti bez obzira što iz njega proizlaze građanska prava i obveze.

Pastoralni rad treba usmjeriti u tom smislu da vjernici produbljuju vjere spoznaju da ne smije postojati raskorak između »izbora života i vjere koju ispovijedaju«¹⁵. Valja sve poduzeti da takvi brakovi svoj položaj srede prema kršćanskim načelima da bi se mogli pripuštati sakramentima.

1.4. Rastavljene i razvedene osobe koje se nisu ponovno vjenčale (FC 83)

Različite životne situacije mogu valjano sklopljeni brak dovesti do njegovog loma. To se obično dešava kada se narušeno stanje braka nikakvim sredstvima više ne može popraviti, a razvod slijedom toga postaje samo krajnji lijek i izlaz iz neizdržive bračne krize.

Budući da se u ovakvim slučajevima radi o bračnom partneru ili partnerima koji nisu sklopili novi brak, kao posljedica rastave mogu se pojaviti osjećaji samoće, izgubljenosti, bezvrijednosti i druge psihičke i psihološke tegobe. To još više pogađa nevinog bračnog druga. U tim okolnostima crkvena zajednica takvoj osobi treba iskazati svesrdnu pomoć i razumijevanje, treba joj pomoći da gaji praštanje koje traži kršćanska ljubav što može dovesti i do možebitnog mirenja i do ponovnog prihvaćanja zajedničkog bračnog života.

Bračni drug, koji je na neki način bio prisiljen na razvod i koji je svjestan nerazrješivosti valjano sklopljenog braka, a ne upušta se u novu vezu već jedino nastoji ispuniti svoje obiteljske obveze i odgovornosti kršćanskog života, postaje svjedokom vjernosti i kršćanske dosljednosti od »sasvim osobite vrijednosti za

¹⁴ FC 81.

¹⁵ FC 82.

svijet i Crkvu; Crkva mu više nego ikada mora pružiti punu pomoć i ljubav, i u tom slučaju nema nikakve zapreke za pripuštanje sakramentima¹⁶.

1.5. Razvedeni i ponovno oženjeni (FC 84)

Opće je poznata činjenica da većina onih koji su se odlučili na razvod gotovo uvijek imaju u vidu sklapanje nove bračne veze, dakako tada bez katoličkog vjerskog obreda. Ta pojava na žalost sve više zahvaća i katoličke sredine, pa se s tim problemom treba suočiti s najvećom skrbi. Naime, posvuda u svim kršćanskim zajednicama prisutni su razvedeni i ponovno oženjeni, a u zadnje vrijeme se o tome manje govorilo i zbog toga jer se često događa da se pristupanjem novoj bračnoj zajednici automatski napušta i vjerska praksa. Ove se kategorije vjernika ne mogu promatrati na jedinstven način, jer je svaki slučaj zaseban. Neophodno je razlikovati one koji su se trudili da spase svoj brak i koji su posve nepravedno napušteni od svoga bračnog druga i one koji su svojom krivnjom razorili stvarno i pravno valjanu ženidbu. Ima i onih koji su sklopili drugu vezu radi odgoja svoje djece kao i onih koji često, prema njihovoj savjesti, imaju subjektivnu sigurnost da njihova prethodna ženidba, a koja je nepopravljivo razorena, nikada zapravo nije ni bila valjano sklopljena.

Razvedene i ponovno građanski vjenčane, bez obzira na iznesene činjenice, ne smije se pastoralno zaobići, jer se ni oni kao krštenici ne smiju osjećati ostavljenima od Crkve i moraju stoga sudjelovati u crkvenom životu. Treba ih poticati da »slušaju Božju riječ, da prisustvuju misnoj žrtvi, da ustraju u molitvi, da dadu svoj prilog djelima ljubavi i pothvatima zajednice za pravednost, da odgajaju svoju djecu u kršćanskoj vjeri, da gaje duh pokore i to pokažu svojim djelima, konačno da svednevice mole milost Božju. Neka Crkva moli za njih, neka ih hrabri i prema njima se pokazuje kao milosrdna majka i tako ih sačuva u vjeri i nadi!¹⁷. Ovakav stav je velika novost s obzirom na tradicionalnu praksu kada su razvedeni i ponovno vjenčani smatrani javnim grešnicima, čak im je uskraćivan i crkveni sprovod, blagoslov kuća itd., a kamoli da bi se raspravljalo kao danas o pripuštanju sakramentima ispovijedi i pričesti. Tradicionalni pastoral, usko vezan uz sankcije predviđene kanonskim pravom, naginjao je više opomenama i kaznama što je odgovaralo situaciji tzv. »kršćanskog društva« kada je društveno ozračje pogodovalo provođenju takve crkvene pastoralne prakse. Razvedeni i ponovno vjenčani, kao i drugi spomenuti oblici neurednog i neregularnog bračnog života, smatrani su javnim i očitim suložništvom (concupinatus), pa su iz Crkve bivali izopćivani (ekskomunikacija). Kazneni postupci pretežito potječu

¹⁶ FC 83.

¹⁷ FC 84.

iz 19. stoljeća i danas su takva sankcioniranja uglavnom nedjelotvorna, pa se Crkva sve više okreće pronalaženju novih pastoralnih metoda koje bi odgovarale današnjim prilikama.¹⁸

O nerazrješivosti braka i problemu ulaska (potpunog i nepotpunog) u crkveno zajedništvo onih koji su razvedeni i ponovno vjenčani raspravljalo se tijekom povijesti na Istoku i Zapadu, u katoličkoj i pravoslavnoj Crkvi, i o tom su zauzimana različita stajališta, ali se u principu nije dovodio u pitanje nauk o nerazrješivosti braka.¹⁹ Pitanje je sada da li se razvedeni i ponovno civilno vjenčani mogu pripustiti sakramentu pomirenja i euharistije i u slučaju da se pripuste da li to može izazvati sablazan (*scandalum*) i vjernike uvesti u zabludu i time se poljuljati sakrament ženidbe? Prema *Familiaris consortio* pomirenje u sakramentu pokore i time pripuštanje euharistiji može se dozvoliti samo onima koji su se pokajali što su pogazili »znak Saveza i vjernosti Kristu«²⁰ te su spremni provoditi takav život koji nije u suprotnosti s nerazrješivosti sakramenta ženidbe, a to znači kada se supružnici zbog teških razloga kao što je npr. odgoj djece ne mogu rastaviti već preuzmu obvezu življenja u potpunoj suzdržljivosti od čina koji su svojstveni samo bračnim drugovima tj. preuzmu obvezu življenja kao »brat i sestra«.

S obzirom na razvedene i ponovno oženjene današnje crkveno Učiteljstvo, kojemu jedino pripada naučavanje i autentično tumačenje poklada vjere (*depositum fidei*), s jedne strane pokazuje stvarni napor razumijevanja i pastoralnog praćenja, a s druge strane u tim se pitanjima poziva na crkveni nauk i stegu tj. potvrđuju se zabrane i propisi cenzure.²¹ Crkva, vjerna riječima Isusa Krista²², tvrdi da ne može priznati valjanom novu vezu ukoliko je prethodni brak bio valjan, pa ako su razvedeni sklopili građanski brak, nalaze se u stanju koje se objektivno protivi Božjem zakonu i dok takvo stanje traje ne smiju pristupati eu-

¹⁸ Usp. M. VALKOVIĆ, »Problematika neuspjelih ženidbi, razvedeni i civilno vjenčani«, u: *Bogoslovska smotra* 49 (1979.), 1-2, 113-141; Usp. S. SIROVEC, »Moralno-pastoralna problematika specifičnih slučajeva u pastoralu braka i obitelji (FC 77-86)«, u: *Obitelji postani ono što jesu*, Zbornik radova simpozija o pobudnici »Obiteljska zajednica«, Đakovo, 1984., 168-180; Usp. M. VRGOČ, »Dijeljenje sakramenata crkveno vjenčanim, civilno rastavljenim i civilno opet vjenčanim kršćanima«, u: *Nova et vetera* 39-40 (1990.), 1-2, 11-29.

¹⁹ Usp. M. VALKOVIĆ, *nav. dj.*

²⁰ FC 84.

²¹ Usp. L. PREZZI, »I divorziati risposati e le comunità cristiane. Parole nuove«, u: *Il Regno/Attualità* 43 (1998.), 12, 371-372; Usp. L'UFFICIO PER IL MATRIMONIO E LA FAMIGLIA DELLA DIOCESI DI VICENZA, *Una pastorale di accoglienza dei divorziati - risposati*, Edizione Dehoniane, Bologna, 1997.; Usp. L'UFFICIO PASTORALE DELLA DIOCESI DI BOLZANO, »Colloquio con i divorziati risposati«, u: *Il Regno/Documenti* 43 (1998.), 15, 518-528.

²² Usp. Mk 10,11-12.

haristijskoj pričesti.²³ Prema tome, ne dozvoljava im se zbog poštovanja koje valja iskazati prema sakramentu ženidbe, bračnim drugovima i njihovim ukućanima, te prema zajednici vjernika, da pristupe pričesti, ispovijedi i pastirima se strogo zabranjuje da iz bilo kakvih razloga održavaju bilo kakvo liturgijsko slavljenje drugog bračnog zajedništva. To bi moglo vjernike dovoditi u bludnju glede nerazrješivosti valjano sklopljene ženidbe. Crkva na taj način »ispovijeda svoju vjernost Kristu i njegovoj istini; istodobno se s majčinskim srcem sagiba svojoj djeci, posebno onoj koja su bez svoje krivnje napuštena od svoga zakonitog bračnog druga.

Čvrstim pouzdanjem ona vjeruje da će i oni koji su se udaljili od Gospodine zapovijedi te i dalje žive u takvom stanju, moći od Boga dobiti milost obraćenja i spasenja, ako ustraju u molitvi, pokori i ljubavi.«²⁴

Rastavljenih bračnih zajednica i pribjegavanja sklapanju novih ženidbi danas je na žalost sve više, a to se na zapadu štovite omogućava državnim zakonima pa i najnovijim hrvatskim *Obiteljskim zakonom*.²⁵ Postavlja se pitanje koliko takvi bračni parovi uopće imaju prava građanstva u Crkvi, nisu li oni marginalizirani i zapostavljeni premda su po krštenju ucijepljeni u Crkvu? Iako nepotpuno pripadaju Crkvi, više nisu isključeni niti izopćeni. Stoga se takvim bračnim parovima u okviru pastorala obitelji treba posvetiti specifična pažnja tako da osjete da oni nisu samo objekt nego i subjekt koji aktivno sudjeluje u Crkvi. Prilikom komunikacije odnosno pastoralnog razgovora »zadaca pastoralnog djelatnika je stvarati ozračje otvorenosti i sudjelovanja, da stavi različita stajališta u pravi kontekst i da pozove da se posveti pažnja različitim načinima sudjelovanja u životu Crkve. Na upit on će pozvati i na potrebnu strpljivost sve dotle dok Crkva, uvijek u traženju pastoralnih rješenja koja su najuvjerljivija, ne bude sposobna odgovoriti na sve dimenzije problema.«²⁶

II. Stav biskupa Gornjorajnske crkvene pokrajine i Kongregacije za nauk vjere o pristupanju razvedenih i ponovno vjenčanih sakramentima ispovijedi i pričesti

Pitanje za raspravu (*quaestio disputata*) je mogu li se oni koji žive u crkveno nevaljanim brakovima pripustiti sakramentima pokore i euharistije? Tradicionalna pastoralka je to dopuštala pod uvjetom da obećaju da će živjeti, ako se zbog objektivnih razloga (osobito kad su u pitanju djeca) ne mogu rastati, kao »brat i

²³ Usp. *Katekizam Katoličke Crkve*, nav. dj., br. 1650.

²⁴ FC 84.

²⁵ Usp. »*Obiteljski zakon*«, u: *Narodne novine*, br. 162/1998., čl. 35., 42. i 43.

²⁶ L. PREZZI, nav. dj., 372.

sestra« i da ne postoji sablazan. U praksi se pokazalo da je malo tko uz ove uvjete bio pripušten ovim sakramentima, jer mnogi nisu bili u stanju da ih ispune. Zajednički život ovakvih bračnih partnera ne može nikad biti kao onaj između »brata i sestre«, jer se radi o posve drugačijoj emocionalnoj vezi. Njihova situacija je posebna. Stoga u vezi s tim pitanjem dolazi do razmimoilaženja katoličkih teologa i pravnika. Sve je više onih koji smatraju da ovakve osobe u nekim situacijama mogu pristupiti sakramentima. Uglavnom vide tu mogućnost za one bračne parove koji su subjektivno uvjereni da njihov prvi brak nije bio valjano sklopljen, ali to ne mogu dokazati na području javnoga crkvenog prava (in foro externo), pa bi po sudu vlastite savjesti (in foro interno) mogli primiti pričest. U ovakvim slučajevima bi se mogla primijeniti epikija koja kao »kćerka razboritosti pretpostavlja jasan sud da se u danim okolnostima savršenije postupa ako se zakon ne izvrši ili se izvrši na drugi način. Ako je stvar sumnjiva, treba da se držimo zakona ili molimo upute i, ako je potrebno, oprost.«²⁷

Riječ je o vrlo aktualnom pitanju pripuštanja razvedenih i ponovno civilno vjenčanih sakramentima ispovijedi i pričesti, jer širom svijeta raste broj katolika koji žive u takvim situacijama, pa ćemo se zbog što realnijeg pristupa toj problematici posebice osvrnuti na *Zajedničko pastirsko pismo biskupa Gornjorajnske crkvene pokrajine za dušobrižništvo razvedenih, i razvedenih pa ponovno vjenčanih vjernika* iz 1993. (Oskar Saier, nadbiskup Freiburga, Karl Lehmann, biskup Mainza, Walter Kasper, biskup biskupije Rottenburg-Stuttgart), zatim na njihove *Temeljne upute za dušobrižničku pratnju osoba iz razrušenih brakova i razvedenih pa ponovno vjenčanih vjernika u Gornjorajnskoj crkvenoj pokrajini* (1993.) i njihovo kontekstualno pismo *Pastoral rastavljenih i ponovno vjenčanih* (1994.), te na *Pismo biskupima Katoličke crkve o pristupanju razvedenih i ponovno vjenčanih vjernika euharistijskoj pričesti* (1994.) Kongregacije za nauk vjere.

Zajedničko je pismima i pastoralnim uputama biskupa Gornjorajnske pokrajine da se u njima tvrdi da Crkva ne može zapostaviti i previdjeti nerazrješivost braka, ali i da ne može zatvoriti oči pred neuspjehom mnogih brakova, pa bi u tom smislu trebala pokazati solidarnost i prema onima koji su u braku doživjeli neuspjeh i odlučili se za sklapanje novog građanskog braka. Kanonskim pravom su postavljeni opći propisi kojima se teško može riješiti i obuhvatiti svaki pojedinačni slučaj, jer se radi o veoma kompleksnom pitanju. Razvedene se osobe nalaze neprestano između odbacivanja i prihvaćanja. Takve osobe ne smiju jednostavno biti prepuštene same sebi i Crkva ih mora uvijek iznova pozivati da sudjeluju u njezinom zajedništvu. Tu je potrebno pristupiti jednoj vrsti diferenciranog pastorala.

²⁷ B. HÄRING, *Kristov zakon*, sv. I., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1973., 278.

Što se tiče stava ovih biskupa i stava Kongregacije za nauk vjere nije bilo razmimoilaženja osim u pitanju primanja pričesti rastavljenih i ponovno oženjenih gdje nije moglo doći do potpunog slaganja. U svim bitnim pitanjima crkvenog nauka ne postoji nikakav disens, posebice što se tiče nauka o nerazrješivosti ženidbe. Razlika se odnosi na pitanje pastoralne prakse u pojedinačnim slučajevima. Tu se prije svega radi o pravnom određenju odnosa između općenito važeće objektivne norme (forum externum) i osobne odluke savjesti (forum internum) vezane uz ispravno formiranu savjest tzv. »dobru savjest«.

Ti su biskupi dopustili mogućnost da uz primjenu načela epikije neki rastavljeni i ponovno vjenčani vjernici mogu pod određenim uvjetima po sudu vlastite savjesti nakon prikladnog savjetovanja s iskusnim svećenikom pristupiti k svetoj pričesti, a da se zbog toga drugi vjernici ne trebaju sablazniti. Moguće je, naime, da netko bude sasvim siguran da njegov prethodni brak nije bio valjano sklopljen, pa ima pravo legalizirati brak s osobom s kojom sada živi, ali to ne može dokazati in foro externo. U tom bi slučaju takav vjernik mogao osobno smatrati svoju novu vezu valjanim brakom, te bi temeljem toga zaključio da ima pravo i pričešćivati se. Na takve situacije treba pripremiti i crkvenu zajednicu.²⁸

Prema stavu tih njemačkih biskupa pomoćni pastoral s razvedenima i ponovno oženjenima ne smije se samo orijentirati na pitanje tzv. pripuštanja sakramentima, već treba tražiti pravična pastoralna rješenja za takve vrlo kompleksne pojedinačne slučajeve. Oni nisu vidjeli nikakve mogućnosti za službeno »pripuštanje«, ali jesu za »pristupanje« euharistijskoj pričesti i to pod određenim uvjetima po brižljivoj odluci savjesti. Za njih je od temeljnog značaja razlikovanje termina »pripuštanje« i »pristupanje«. U takvim teškim individualnim situacijama ne treba zaboraviti ni Božje milosrđe.

Pismo Kongregacije za nauk vjere očito je svojevrsna intervencija na Pastirsko pismo i Temeljne upute gornjorajnskih biskupa iako se to izričito ne govori. Kongregacija ovim Pismom upozorava da se treba razlikovati vanjsko pravno područje (forum externum) i područje osobnog suda savjesti (forum internum), a to je srž ovog Pisma. Stav je Kongregacije da bez obzira na to što se događa pred sudištem savjesti, in foro interno, obvezno je u svakom pojedinom slučaju provesti propisni crkveni postupak, in foro externo, za utvrđivanje ništavosti prvoga braka, te da se nakon toga na propisan način sklopi novi valjani brak. Dokle god to nije učinjeno, Crkva ne može dotični brak smatrati valjanim već ga smatra nesređenom bračnom vezom koja javno protuslovi crkvenom poimanju braka, koji je nadasve slika najdublje veze Krista i njegove Crkve.²⁹

²⁸ Usp. Ž. KUSTIĆ, »Smiju li razvedeni i ponovno vjenčani pristupiti pričesti?«, *Informativna katolička agencija (IKA)*, 19. 10. 1994., 22-23.

²⁹ Usp. Ž. KUSTIĆ, *nav. dj.*

Imajući u vidu da je euharistija znak i izraz zajedništva Krista i Crkve, ne smiju pristupati euharistijskoj pričesti oni koji su u javnosti postali znak nijekanja toga zajedništva. »To ne znači da Crkvi nisu na srcu prilike u kojima žive ti vjernici, koji, uostalom, doista nisu isključeni iz crkvenog zajedništva. Ona skrbi, pastoralno ih prati i poziva ih da sudjeluju u crkvenom životu u onoj mjeri koliko je to u skladu s odredbama božanskog prava, od koga Crkva nema vlasti osloboditi. S druge pak strane treba prosvjetliti vjernike o kojima je riječ neka ne smatraju da je njihovo sudjelovanje u crkvenom životu svedeno isključivo na pitanje primanja pričesti. Vjernicima treba pomoći da prodube svoje poimanje vriednosti sudjelovanja u Kristovoj misnoj žrtvi, duhovne pričesti, molitve, razmatranja riječi Božje, dobrotvornosti i pravednosti.«³⁰

Crkva poziva one koji žive u crkveno nevaljanim brakovima da ne pristupaju pričesti i da na taj način ne prejudiciraju nepostojeće rješenje na javno-pravnom području i da se uzdržavaju od pričešćivanja dokle god žive u takvom stanju bez obzira na sud vlastite savjesti, pa bila ona i ispravno moralno formirana. Tu se ne radi o nikakvoj diskriminaciji tih vjernika nego o posljedicama njihova objektivnog stanja na vanjskom pravnom području, in foro externo. Ne niječe se mogućnost da netko po svojoj savjesti može biti uvjeren da živeći u takvom braku ne proturječi Bogu i da je u njegovoj milosti, ali javnim pristupanjem euharistijskoj pričesti proturječi crkvenom zakonu uz mogućnost sablazni za druge vjernike. Stav Kongregacije je da će takvi vjernici mnogo bolje zadovoljiti svoju savjest i potrebe svog duhovnog života ako ne pristupaju euharistijskoj pričesti već se s pouzdanjem u Božje milosrđe uključuju u liturgijska slavlja. Oni se izričito upućuju da se duhovno, što znači željom, pričešćuju (duhovna pričest).

III. Pastoralne smjernice za neredovite situacije u hrvatskoj Crkvi

U ovom poglavlju osvrnut ćemo se i na moguće pastoralne smjernice za neredovite situacije u hrvatskoj Crkvi, koje na žalost nisu mimoišle ni našu zbilju. Da je to tako potkrijepit ćemo statističkim podacima o sklopljenim i razvedenim brakovima u Hrvatskoj od 1991. do 1997. godine. Ti se podaci odnose na stanovništvo Hrvatske, a ilustracije radi napominjemo da u ukupnom stanovništvu Hrvatske prema popisu 1991. rimokatolici sudjeluju sa 76,6%. Ti podaci izgledaju ovako:

³⁰ KONGREGACIJA ZA NAUK VJERE, »Pismo biskupima Katoličke crkve o pristupanju razvedenih i ponovno vjenčanih vjernika euharistijskoj pričesti«, u: *Obitelj u Hrvatskoj – stanje i perspektive*, Zbornik, (uredio P. ARAČIĆ), Đakovo, 1995., 180-185, br. 6.

Tablica 1. Sklopljeni i razvedeni brakovi u Hrvatskoj od 1991. do 1997.

godina	brakovi	
	sklopljeni	razvedeni
1991.	21 583	4 877
1992.	22 169	3 676
1993.	23 021	4 667
1994.	23 966	4 630
1995.	24 385	4 236
1996.	24 596	3 612
1997.	24 517	3 899
1991.–1997.	164 237	29 597
prosjek 1991.–1997.	23 462	4 228

Tablica 2. Sklopljeni brakovi na 1000 stanovnika i razvedeni brakovi na 1000 sklopljenih u Hrvatskoj od 1991. do 1997.

godina	sklopljeni brakovi na 1000 stanovnika	razvedeni brakovi na 1000 sklopljenih
1991.	4,5	226,0
1992.	4,9	165,8
1993.	5,1	202,7
1994.	5,3	193,2
1995.	5,4	173,7
1996.	5,5	146,9
1997.	5,4	159,0
prosjek 1991.–1997.	5,1	180,2

Izvor za tablicu 1. i 2.: *Statistički ljetopis 1998.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, listopad 1998., str. 92-93.

Iz gornjih tablica vidljivo je da je u razdoblju od 1991. do 1997. u Hrvatskoj sklopljeno 164.237 ili prosječno godišnje 23.462 braka, a razvedeno je 29.597 ili prosječno godišnje 4.228 brakova. Prema tome prosječno je razvedeno 18,02% brakova u odnosu na sklopljene brakove ili 180,2 na 1000 sklopljenih. To još uvijek nije zabrinjavajući postotak rastavljenih u odnosu na SAD i zapadnu Eu-

ropu. Čak preko 50% brakova u SAD-u završi rastavom, u Britaniji preko 40%, u zemljama EU-a prosjek je oko 33%, a Skandinavske zemlje i Francuska ne zaostaju mnogo po broju rastava za Britanijom. Ne samo u zapadnim zemljama nego i kod nas osjeća se tendencija porasta rastavljenih brakova. Na to prije svega utječe pojava alternativnih oblika života što neminovno ugrožava tradicionalnu obitelj. Tipični trendovi koji pospješuju ili se odnose na alternativna životna zajedništva su: opadanje zanimanja za sklapanje brakova, porast rastava i rastakanja obitelji, nebračna životna zajedništva, rođenja izvan braka, obitelj s jednim roditeljem i porast broja ponovnih odnosno druge, treće ... ženidbe.³¹ Sve ove netom i ranije nabrojene situacije su izvan normalnih standardnih crkvenih i društvenih okvira tj. mogu se podvesti pod neredovite situacije, pa čak, jer imaju tendenciju porasta, nadrasle redovite situacije. Prema tome širok je djelokrug pastoralnog rada u neredovitim situacijama i u našoj Crkvi.

U okviru pastoralna braka i obitelji i u Hrvatskoj treba posvetiti posebnu pastoralnu skrb onima koji se nalaze u bilo kojoj ili bilo kakvoj neredovitoj situaciji. Naime, u Hrvatskoj su donekle zaživjele, pa čak se i šire strukture priježenidbenog pastoralna, a to se isto ne događa i sa strukturama posliježenidbenog pastoralna koje ostaju skromne bez obzira na određene inicijative. Vjerska pouka odnosno pastoralni rad sa zaručnicima trebao bi se nastaviti i poslije vjenčanja kroz praćenje mladog bračnog para. Za sada u našoj Crkvi ne postoji pastoral mladog braka, iako bi bio od iznimne važnosti za prevladavanje eventualnih kriznih trenutaka. Brak nije statična kategorija, on treba rasti i razvijati se, jer je upravo kvalitetan brak temelj stabilnosti obitelji i ostvarenja njenih zadaća.³² Prava prigoda za pastoral bračnih parova su susreti s roditeljima djece za krštenje, pričest i krizmu, kada bi trebalo uz tumačenje samog obreda i sakramenata krštenja, pričesti i potvrde ukazati na značaj bračne komunikacije i kvalitetu bračne veze. Permanentna kateheza odraslih i pastoralna briga za bračne parove i obitelji na župnom, gradskom, dekanatskom, biskupijskom i nacionalnom nivou zacijelo bi doprinijela smanjenju broja vjernika koji se nalaze u neurednim bračnim prilikama.

Pokušaji specifičnog pastoralna vjernika koji žive u neregularnim i teškim bračnim situacijama nisu nam u našoj Crkvi poznati ili su tek na pomolu. Sve pastoralne smjernice koje vrijede na nivou opće Crkve mogu se primijeniti i u hrvatskoj Crkvi s određenom modifikacijom prilagođenoj našim kulturnim i društvenim prilikama, pa na ovom mjestu ne želimo ponavljati već iznijeto. Za istaknuti je da obiteljski pastoral osim što se treba posvetiti skrbi o teškim i nere-

³¹ Usp. J. BALOBAN, »Problem prenošenja kršćanskih vrednota u obitelji«, u: *Bogoslovska smotra* 68 (1998.), 1-2, 171-185.

³² Usp. Đ. HRANIĆ, »Kateheza odraslih – obitelji«, u: *Kateheza* 20 (1998.), 3, 251-257.

gularnim situacijama, mora se prije svega zauzeti za inicijative prevencije koje su kadre individualizirati i odstraniti različite uzroke koji vode krizi i promašaju brakova, koristeći pritom spoznaje drugih, prije svega humanističkih, znanosti i indikacije upitnika i istraživanja. Našu situaciju ne treba potcijeniti niti precijeniti već joj treba pristupiti krajnje objektivno i ozbiljno da bi se mogle iznaći djelotvorne pastoralne metode za praćenje vjernika koji žive u neurednim bračnim situacijama, a kako pokazuju statistički podaci u Hrvatskoj je polje rada vrlo veliko s tendencijom daljnjeg širenja. Takav specifičan pastoral iziskuje i posebnu osposobljenost pastoralnih djelatnika, a prvi praktični pomoci s mrtve točke očekuju se najprije u okviru svake župne zajednice.

Zaključak

Neuredne bračne veze i druga alternativna životna zajedništva, koja imaju tendenciju širenja, kako uopće u svijetu tako i u Hrvatskoj, sve više potresaju i dovode u pitanje opstanak same ustanove braka i obitelji. Budući da je obitelj kolijevka života, temeljna stanica društva i mjesto rađanja Crkve – kućna Crkva (*Ecclesia domestica*), zadaća je Crkve svesrdno promicati pastoral braka i obitelji, jer je upravo preventivno djelovanje najefikasnije za sprječavanje porasta crkveno neregularnih bračnih veza, te opće pošasti današnjice. Bolje je spriječiti nego liječiti.

Neredovite situacije kao što su brak na probu (FC 80), stvarno slobodne veze (FC 81), katolici vezani jedino građanskom ženidbom (FC 82), rastavljene i razvedene osobe koje se nisu ponovno vjenčale (FC 83) i razvedeni i ponovno oženjeni (FC 84) su današnja stvarnost i pred tim problemima Crkva ne može zatvoriti oči, već im treba u okviru pastoralna braka i obitelji posvetiti specifičnu pastoralnu skrb. U vezi pastoralna tih kategorija vjernika nameću se razna aktualna pitanja, posebice pitanje njihova sakramentalnog života. Jedno od gorućih pitanja je smiju li i pod kojim uvjetima razvedeni i ponovno vjenčani pristupiti pričesti? O tom pitanju značajan je stav gornjorajnskih katoličkih biskupa (Oskar Saier, Karl Lehmann, Walter Kasper) i stav Kongregacije za nauk vjere. Ističemo da ni jedna ni druga strana uopće ne dovode u pitanje nerazrješivost ženidbe.

Spomenuti njemački biskupi dopuštaju mogućnost da neki od razvedenih i ponovno građanski vjenčanih mogu po sudu vlastite savjesti (*in foro interno*) pristupiti euharistijskoj pričesti, ukoliko su osobno sigurni da im prethodni brak nije bio valjano sklopljen, premda to ne mogu dokazati na području javnog crkvenog prava (*in foro externo*). Vjernici ne smiju takvu odluku donositi lakomisleno, nego se o tome moraju ozbiljno posavjetovati s iskusnim svećenikom. Naprotiv, Kongregacija za nauk vjere ističe da se ne smiju miješati i da treba iskristalizirati pojmove kao što su područje osobnog suda savjesti (*forum internum*) i područje javnog prava (*forum externum*), jer brak nije samo privatna veza dviju

osoba nego je i stvarnost u crkvenoj i društvenoj zajednici, pa je stoga i predmet javnog prava. Da bi se stekla određena prava u vjerničkoj zajednici, mora se provesti propisni crkveni postupak za poništenje prvog braka i na propisan način sklopiti novi valjani brak, a sve dotle se radi o nesređenoj bračnoj vezi, pa slijedom toga ne smiju pristupati euharistijskoj pričesti, već ih se izričito upućuje na duhovnu pričest.

Problematika pastoralnog djelovanja u tzv. neredovitim situacijama nije ni malo jednostavna. Treba jednostavno prodrijeti u njezinu složenost i u svakom konkretnom slučaju iznalaziti adekvatna rješenja. Na crkvenoj zajednici je, posebno na teolozima i pastoralnim radnicima, da što bolje osvjetli ovo područje tražeći konstruktivna pastoralna rješenja. Problemu treba pristupiti na svim razinama počevši od obitelji, župne zajednice, dekanata, biskupije, pa sve do nacionalne razine vodeći se naukom i smjericama sveopće Crkve. Ovom specifičnom pastoralu trebaju i specijalizirani pastoralni djelatnici. U Hrvatskoj se tek naziru začeci takvog pastoralnog promišljanja i djelovanja, a potrebe su, kao što vidjesmo, više nego očite.

Summary

PASTORAL ACTIVITY IN IRREGULAR SITUATIONS ACCORDING TO THE »FAMILIARIS CONSORTIO« (NO. 79 – 84)

In this article the author elaborates on irregular situations according to the Familiaris consortio no. 79 – 84:

- 1) Experimental marriage (FC 80)*
- 2) Truly free relationships*
- 3) Catholics connected by civil marriage only*
- 4) Persons who are separated and divorced and not married again*
- 5) Persons divorced and remarried*

In the first chapter the author talks about irregular situations that present the Church with difficult pastoral problems. The duty of Church is to try, as much as possible, to become acquainted with these situations, and their causes, looking at each case individually. Author gives the most space to divorced and remarried believers.

The second chapter considers the Epistle of doctrine congregation, in which the cure of souls of divorced and remarried believers is discussed. Also discussed is their admission to the sacraments of confession and communion, which represent, at the same time, their answer to the shepherds' epistles and the fundamental instructions of the bishop's of the Upper Rajna district (Saier, Lehman, Kasper). Although there are some differences between the attitudes of the above mentioned bishops and the Congregation

of religious teachings, neither of them raises the question of insolubility of the marriage sacrament. The differences concern the possibility of admission of the divorced and remarried to the Eucharistic communion.

In the third chapter, author touches on irregular situations within the Croatian Church, showing statistical data about marriage and divorce in Croatia for the period between 1991 and 1997. On the basis of these figures he suggests pastoral action to be taken in irregular situations, not as an isolated pastoral, but in the context of general cure of souls within marriage and family, including differentiated pastoral.

Key words: pastoral, differentiated pastoral, irregular situations, marriage, family, divorced, divorced and remarried, alternative forms of partnership, conscience, eucharistic communion.

Literatura

- ARAČIĆ, P. (uredio), *Obitelj u Hrvatskoj – stanje i perspektive*, Zbornik radova, Đakovo, 1995.
- ARAČIĆ, P., »Obitelj u hrvatskom društvu: teškoće i pastoralne perspektive«, u: *Bogoslovska smotra* 65 (1995.), 3-4, 571-602.
- BALOBAN, J., *Hrvatska kršćanska obitelj na pragu XXI. stoljeća*, Glas koncila, Zagreb, 1990.
- BALOBAN, J., »Problem prenošenja kršćanskih vrednota u obitelji«, u: *Bogoslovska smotra* 68 (1998.), 1-2, 171-185.
- BEZIĆ, Ž., »Sakramenti rastavljenima«, u: *Služba Božja* 16 (1976.), 1, 32-39.
- DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dokumenti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1970.
- EMEIS, D., *Wenn die Kirche von den Menschen lernt. Beispiel: Ehe*, Verlag Herder, Freiburg, 1996.
- HÄRING, B., *Kristov zakon*, sv. I., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1973.
- HÄRING, B., *Pastorale dei divorziati una strada senza uscita?*, Edizione Dehoniane, Bologna, 1990.
- HENRY, A. M., »Rastavljeni u novom braku i kršćanska zajednica«, u: *Svesci* 15 (1969.), 15, 17-19.
- HRANIĆ, Đ., »Kateheza odraslih – obitelji«, u: *Kateheza* 20 (1998.), 3, 251-257.
- IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio* (Obiteljska zajednica), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997.
- IVAN PAVAO II., *Pismo obiteljima*, Informativna katolička agencija (IKA), Zagreb, 1994.

- IVAN PAVAO II., *Reconciliatio et paenitentia* (Pomirenje i pokora), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985.
- IVAN PAVAO II., *Veritatis splendor* (Sjaj istine), Dokumenti 107, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1998.
- Katekizam Katoličke Crkve*, Hrvatska biskupska konferencija / Glas koncila, Zagreb, 1994.
- KONGREGACIJA ZA NAUK VJERE, »Pismo biskupima Katoličke crkve o pristupanju razvedenih i ponovno vjenčanih vjernika euharistijskoj pričesti« (14. rujna 1994., Dodatak 3.), u: *Obitelj u Hrvatskoj – stanje i perspektive*, Zbornik, (uredio P. ARAČIĆ), Đakovo, 1995, 180-185.
- KUSTIĆ, Ž., »Smiju li razvedeni i ponovno vjenčani pristupiti pričesti?«, u: *Informativna katolička agencija* (IKA), 19. 10. 1994., 22-23.
- LE BOURGEOIS, A., *Cristiani divorziati risposati*, Edizione Paoline, Cinisello Balsamo (Milano), 1991.
- L'UFFICIO PASTORALE DELLA DIOCESI DI BOLZANO, »Colloquio con i divorziati risposati«, u: *Il Regno/Documenti* 43 (1998.), 15, 518-528.
- L'UFFICIO PER IL MATRIMONIO E LA FAMIGLIA DELLA DIOCESI DI VICENZA, *Una pastorale di accoglienza dei divorziati – risposati*, Edizione Dehoniane, Bologna, 1997.
- NIKOLIĆ, J., »Razvod braka u Pravoslavnoj Crkvi«, u: *Bogoslovska smotra* 49 (1979.), 1-2, 181-185.
- »Obiteljski zakon«, u: *Narodne novine*, Službeni list Republike Hrvatske, br. 162/1998.
- PETRÀ, B., *Il matrimonio può morire? Studi sulla pastorale dei divorziati risposati*, Edizione Dehoniane, Bologna, 1995.
- PREZZI, L., »I divorziati risposati e le comunità cristiane. Parole nuove«, u: *Il Regno/Attualità* 43 (1998.), 12, 371-372.
- SAIER, O., LEHMANN, K., KASPER, W., »Pastoral rastavljenih i ponovno vjenčanih. Pismo biskupa Gornjorajnske crkvene pokrajine (listopad 1994.)«, u: *Obitelj u Hrvatskoj – stanje i perspektive*, Zbornik (uredio P. ARAČIĆ), Đakovo, 1995., 186-192.
- SAIER, O., LEHMANN, K., KASPER, W., »Temeljne upute za dušobrižničku pratnju osoba iz razrušenih brakova i razvedenih pa ponovno vjenčanih vjernika u Gornjorajnskoj crkvenoj pokrajini (10. srpnja 1993.)«, u: *Obitelj u Hrvatskoj – stanje i perspektive*, Zbornik (uredio P. ARAČIĆ), Đakovo, 1995., 163-180.
- SAIER, O., LEHMANN, K., KASPER, W., »Zajedničko pastirsko pismo biskupa Gornjorajnske crkvene pokrajine za dušobrižništvo razvedenih, i razvedenih pa ponovno vjenčanih vjernika (srpanj

1993.)«, u: *Obitelj u Hrvatskoj – stanje i perspektive*, Zbornik (uredio P. ARAČIĆ), Đakovo, 1995., 156-162.

SIROVEC, S., »Moralno-pastoralna problematika specifičnih slučajeva u pastoralu braka i obitelji (FC 77-86)«, u: *Obitelji postani ono što jesu*, Zbornik radova simpozija o pobudnici »Obiteljska zajednica«, Đakovo, 1984., 168-180.

Statistički ljetopis 1998., Državni zavod za statistiku, Zagreb, listopad 1998., 92-93.

ŠAGI, Z. B., »Pastoral bračnih drugova unutar cjelokupne crkvene prakse«, u: *Bogoslovska smotra* 40 (1979.), 1-2, 95-104.

ŠAGI-BUNIĆ, J. T., »Ženidba kao zajednica ljubavi i života«, u: *Ali drugog puta nema*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1969., 361-375.

ŠKALABRIN, N., *Ženidba. Pravno-pastoralni priručnik*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Teologija u Đakovu i Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku – Pravni fakultet, Đakovo, 1995.

VALKOVIĆ, M., »Problematika neuspjelih ženidbi, razvedeni i civilno vjenčani«, u: *Bogoslovska smotra* 49 (1979.), 1-2, 113-142.

VRGOČ, M., »Dijeljenje sakramenata crkveno vjenčanim, civilno rastavljenim i civilno opet vjenčanim kršćanima«, u: *Nova et vetera* 39-40 (1990.), 1-2, 11-29.

Zakonik kanonskog prava, Glas koncila, Zagreb, 1988.

ZALBA, M., »Nezakonita bračna veza i sakramenti«, u: *Svesci* 1981., 44, 54-59.

ZULEHNER, P. M., *Scheidung – was dann...? Fragment einer katholischen Geschiedenenpastoral*, Patmos Verlag, Düsseldorf, 1982.